

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн
№ 7 (15958) 1998 чылдың январь 20, вторник * Ат салган шагы 21.50. * Салар өртөө 1000 рубль.

ХУНДУЛУГ НОМЧУКЧУ!

Бо үнүп келген ЯНВАРЬ АЙДА «ШЫНЫ» чагыдып алыр болунарза, ФЕБРАЛЬДАН эгелеп ап эгелээр силер.

Беш айда чагыдылганың өртөө — 70 рубль.

Үш айда — 40 рубль.

Бир айда — 14 рубль.

Дайынның хоочуннарыңа, инвалидтерге, бүгү чергенин пенсионерлеринге

Үш айда — 30 рубль.

Бир айда — 10 рубль.

Чагыдылганы харылаа черлеринде, оон чер-чер салбырларында хүлээп ап турар.

РЕСПУБЛИКА АМЫДЫРАЛЫ

БОЛУУШКУННАР, ФАКТЫЛАР, МЕДЭЭЛЕР

ПАРЛАЛГА ОРГАНЫ НЕМЕШКЕН

ТР-нің Кадик камгалал, эм-тад болгаш техниктиг хандырылга яамызы бо чылдың эгезинде боттун солушуг болган. «Эмчи плюс» деп аттыг чаа массалык информация чепсөөндү кол редакторунга «Шын» солушуг ажилдагычы турган. Москвада Горький литература институтунун доозукчуу Альберт Хомушкуну ук яамының коллегияның шийтпирине биле томулган.

Чаа солуну Кадик камгалал яамызының чагыдып эмчи-профилактинг төптү баазаыңа тургускап, Редактор А. Хомушкуну чугалаа ол турары-биле алынга. «Эмчи плюс» солуш медина айткырыгылары биле кызыгарлатмас, помучукуларның солуургалын долуу-биле хандыра-

рыңче утланган уг-шигилг эртем-непертенгей үндүрдү болур. Оон баштайгы үндүрдүгези чоокку үеде чырыкче үнер. Амды дээрзинде ол турары-биле алынга, алызында барып анаа тыва дылда каргырылга немешер.

Бистид корр.

ААЛДАП ЧОРААН

Январь 15—16 хүнеринде кончук соокту-даа тоовайн, бай-тайгажылар найысмаала кээп концерт-оюнун бараалаткан.

«Бай-Тайган» баштактар деп концерт артистериниң оюуну көрүкчүлөр динимчи алыш чаксаашпынны-биле утунуп, үлөп турган. Бо чокта көрдөңгү артистериниң оюуну көрбөз хоорай-жылар ову дыка солуургаан. Программала ырлар, түлдүктөр, спелажыктан катарыңа көрүкчүлөр кот-додан. Баштайгы кезең филармонияның залыга, даарта-зында Улусчу чогалдыгы багышыңа бай-тайгажылар көрүкчүлөр көргүскөн. Кө-жүвүнүк культура килдизиниң ардегенчиги В. С. Чам-быр баштап артистер ийи кезең кызылчыларга баран

болган ол. Ыраажылар Ал-ла, Байлаң-оол Каапырыкпа-лар, Антонина Алыбай, улус-чу театры артистери Вар-вара Тарын-Базыр, Андрей Иргит. АКБ-нің уран чүүт уурдукучуу Алексей Давла-оол оларның уран таланты-ын арга-дүржүдүгези чылдык чылдык байлаштын, хүндү-көзү чалаан ал келген. Ыр-была чалгыналган артистер орук ара чыгып ора, чалды-раан дайылдага база аян туткан. Бай-тайгажылардан үлөзүп ол, оске-даа кожуун, суу-лардың бот-тыгыңар артистериңа база оон соңгаар кы-зылчыларын өөртүп бооп, С. ДАЧЫН-ХӨӨ.

ЧЕМПИОНГА ТУРАСКААТКАН

Хостуг хүрешке элэди оолдар арасыңа Россияның чемпиону, Кызыл-Мажаалыктың бир дугаар ортук шкколазынын он бирги классызы Артыш Томбулукта тураскааткан спортчу неделя оон тоорук шкколыңа болуп өркен.

Шах матчы спортчу хем Сарыгларович Томбулуктар чегини ордунда эрттир-ринге классыңа уурдукучу бошкызы Татьяна Хергоко-ва Доржу болган Артыштың чагыс классы эш-өөрү идеяңиң киришкен. Неде-ла дүржүдүгези шккола өөр-көчкүлөр арасыңа баскет-болга, хоолдар бастырына, тыва хүрешке, мартыңа-ла болуп өркен. Ар-тыштың ала-нези Екатерина Алай-оловна биле Виктор

Сарыгларович Томбулуктар дегенкилер болуп, шыла-раан диник спортчуларга шаңна-макталдары боттары тымыскапкан.

Тыва хүрешке шүлдүг он бирги классыңа Чингис Хер-тек ыр-биле шыпаткан. Тин-диз болгаш шаңналыг чер-лер алган оолдар, уруулар шаңналы кылдыр сүй белектер-ин, ортарын дегенкилер-иниң хоолдун атылгачылар, Р. ХОМУШКУ.

СОРУЛГАВЫС — СӨӨРТҮРҮ

СУГ ОРУУНДА ЧААРТЫЛГАЛАР

Чурт рынок экономиказынче киргенден бээр элээн үе эрте берген, бистин республиканың улуг бүдүрүлгелери, Россияның өске деви-кээрлеринде бүдүрүлгелер-биле бир дөмей, экономиктиг кризиске таваржып, буурап дүш-кен, хоозураш буурап дүжеринин кырында келген бүдүрүлгелер кайы хөй.

Чыл келген тудум экономиктиг кризис ула-на ханылап кел чыдар, ол талазы-биле ТР-нің Чазаның ап чорудуп келген хемчелгери ын-ды-ла чогуумчалык болбай турар. Ынчалза-даа бистин республикада чамдык бүдүрүл-гелер рынок экономиказыңа дүүштүр тодаргай хемчелгери ап, баш удуз экономиктиг са-наашкынынын чорудуп, бүдүрүлгенин салым-чолун камгалап ап, ону улус ажил-агының ажыктыг кылдыр тургузуп турар удуртукчу-лар эвээш эвес бар. Оон тодаргай чижээне «Тываның суг аргыжылга компаниязы» ак-ционер нитилелдинч ПЕТРОВТАН суг аргы-жылга оруунда чаартылгалары чугаалап бээрин дилемди:

— 1997 чылдың түнелин рар болтай. Бир талазында, улудуру, чүгү кылганывсы-ты «Шыны» номчукчула-рыңа тодаргайлап чугаалап көрөй. Бистин кол-ла солу-гавыс — чайның 6 айында Кыдык Соңгу чүккө ле-нестирин каан Току кожуу-на бүдүн кыштын шийтисе ажыглар кывар-чаар мате-риалды, аш-чем айман, амдыралга хергелээр ил-к-хеп дээр, өскө-даа баранар-нын сөөртүп чедирери. Току — амыс келир үеи улуг, бойдуз курлавырлары-биле Тывада өнне байлак кожуу-нарнын бирээзи. Узуң кыш эрткенде, олар эжинилрини-кини четтикпей манап ту-рып таварыла эвес. Ийи он чылдарын иштинде Тыва-ның суг оруунга ажиллап келген болгаш, Токунуң шийтирелтинмей турар айтырларың кончук өки-ти бүдүрүлгези чагыс-даа билер болган ында ажиллап, чурттап чоруур кижилер-биле колуу ганын мен.

Току кожуун бойдуз кур-лавырлары-биле чеке-даа бай болза, республика төвү Кы-зылдан ырак турары, аргы-жар срууңа берге болуп ту-рарында ол кожуунуң эко-номиказының сайыраары-га улуг шаңнаразынын бол-дуруп турарын Тывада чурт-тап чоруур кижилер билир. Бо рыноктуг экономика-же шийтирелтинчеге берге үе-ин чурттап эрттирери бүдү-рүлгези удуртуп турар кижиле-ре мунгалда белең эвес апарган. Бо экономиказың кол-ла солурагы — ашканы кижилер боттары ажиллап алыр ужурудуг деп санап-ту-

ХУНДУЛУГ АТ

Россия Федерациязының күрүне шаңнаалдары-биле шаңнаар дугайында
РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ
ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Кадик камгалал адырыңа Республиканың суд-медо-книрген ачы-хавыяазы база спертиза бюрозунуң началь-ной чылдарда ак сенидигиң аажылы дээр «Россия Феде-рациязының алдарлыг эм-чи» хундулуг атты тымыс.

ры болаа: Владимир Григорьевич ТРИСНИЦКИНГЕ — Тыва

Москва, Кремль, 1997 чылдың декабрь 31. № 1382.

ХООРАЙ ЭРТКЕН ЧЕДИ ХОНУКТА

ЯНВАРЬ 11-ДЕН 18-КЕ ЧЕДИР — чеди хонук-тун дүржүдүгези республика найысдалыңа улуг чурум үрээшкенин, кем-херек үлгүлүшкенин болбаан. Автотранспорттун орук айнал-халапта-рында ангыда, онзагай болушкуннар демдегел-тинмези. Ону чүнү-биле тайылбырлап болуру? Кем-херек үлгүлүшкенин болдурбас дээр хоорай-ның Иштики херектер килдизинин баш удуз кылап чорудуп турар ажилың түннели-дир деп хүлээп көөр апар.

Эрткен неделяда сооктун күштелгени-биле хоорайның шкколарга өөренимзи. Сооктун уржундан чамдык шкколарга одалга системалары үрелип турган, ынчалза-даа ону дарый кылдыр хемчелгери саат чокка ап келгени-биле байдал индиге аймыл чок. Бо хүнерде хоорайның улус өөрдиге кил-диз санаторий хевириниң ясли-садтарыңа сүт ай-маа садар акшаны манап турар.

Кадик камгалалының талазы-биле хоорайның байдалы эрткен чыл-биле денээрге, оранчок эки-жээл. Сан-фактыларын алгаш көөрге, өт аарың ийи-чагыс таваржып турар, а сифилис биле өкпе аарың ам-даа хөй болза, эрткен чылдыңга көөрге, эвээжээп. Чылыг, чырыктың байдалы эмнелгелерде болгаш поликлиникаларда өй-тавында.

Хар чаап, соок нампад эгелээр. Ам-даа чаар. Ын-чангаш хоорайның кудумчуларының оруктарың харып аштаарыңа белең турары чугула. Ону чедип алыры-биле машина-техниканы белеткеп, кывар-чаар материалдарын курлавырларыңа кичээңгей-ни угландырып турар.

Хоорай автобустарының аргыжылганыңа хамаар-ыштыр айтыр доктаамал кичээңгейде. Эргенинче 20—30 хире автобустар хоорайжыларын аргыш-тырары-биле ажилче үнүп турар. Оларын чартык кезин хууда кижилерин автобустары. Ынчангаш автобуска халас чоруур билеттерлиг куш-ажылдын хоочуннарыңдан хуу кижилер ашка негээр азы шуут-ла олуртпаң баар таварылгалар элээн шуу-газынын үндүрүп келген. Ынчалза-даа ындыг хал-лас чоруур билеттиг кижилериниң саны хөй эвес. Тодарадып көөрге, колдуунда халас чоруур билет чок кырганнар хөй шимээн үндүрүп чоруп турар болган. Ынчангаш улуг назылыг кижилерден чола-чылар, контролерлар, эптиг-чөптүг болурун дилеп турар.

ДИПЛОМНАР ЫЛГАЛДЫГ БЕ?

Сөөлгү үеде юристин мергежилин чедип алыр күзелдиг аныктарың саны көвүдээр. Оон-биле чергелештир чурттуң иштинде ук мергежилге өөрдип турар янзы-бүрү хевир-нин өөрдилге черлериниң саны база бажын ашкан. Ындыг төлөөде, бо бүгүдөн шын ши-лдигени кылдыры абитуриентилерге эргежок чугула. Оларга дуза, деткимче болуун дээр бистин корреспондентивис ТР-нің Юстиция яамызының специализи С. В. ТУЛУШ-биле чугааны кылган.

— Амгы үеде дээди өөрдилге черлери ийи ангы хевирли апарганың улус-чон билер боор: күрүениң бол-гаш күрүениң эвес, сөөлүн-дээзи коммерциалыг деп ба-за адал турар.

— Оларын аразында ыл-гал бар бе? Вар болза кан-дыг хевирлиг, Светлана Васильевна?

— Күрүениң дээди өөрдилге черин дооскан кижиле доктааттыңан тускай ма-иштиң күрүне дипломну тысыр. А күрүениң эвес дээди өөрдилге чери бил эвес ында өөрдилге ажил-чорудулазын чорудуп болу-рун магадылаан чопшээр-диг, күүскөн эрге-чагырга-

ның федералдыг органның тысыр турары күрүне-нің аккредитациязын-чи тугайында хергелештир болза, чагыс аай майкың күрү-не диплом тысыр эргелиг. Өөрдилге чорудулазын чопшээрли бар: ынчалза-даа аккредитация эртээр болза, ындыг черлерин доозукчу-ларыңа күрүне хевириниң эвес диплом тысыр.

— Күрүне диплом ты-сыр болуп эргелиг кү-рүениң эвес дээди өөрдилге черлери чижеге ийи адал көрүскөн, база олар кандыг эртемнеге эркерди-таныың эрктинериң?

— Олар дараазың эр-темнеге хамаарышкан аккре-

дитацыйалары: 021100 — юристудия (мергежили) — специалитет, 521400 — юристудия (мергежили) — бакалавр.

Дараазың бажыңга мын-дыг: куш-ажыл болгаш со-циал хамаарышталар акаде-миязы (Москва), Алтайның экономика болгаш эрге-хой-дуу академиязы (Барнаул), Белгородтун хергелешчилер кооперациязын коммерци-алдыг академиязы, хууку-дуганың болгаш сайгарлык-чы чорукту, дээди шкколазы (Москва), гуманитарлыг ин-ститут (Москва), информати-ка, сан-хо, эрге-хойдуу, өргөл-дөп башкыларга институт (Москва), коммерция бол-гаш эрге-хойдуу институты (Москва), делегей эрге-хой-дуу болгаш экономика-ны институту (Москва) аныктар институту (Мо-сква), аныктар институ-ту (Москва), эргелеп башка-рылга, бизнес болгаш эрге-хойдуу институту (Донск Ростов), Кисловодскин экономика болгаш эрге-хой-дуу институту, Россия Феде-рациязынч улустуңун кам-галат адырларың акаде-

миязынч Кисловодскиде университетиде, Кубанын бү-гү делегей сайгарлыкчы чы-руу болгаш менеджмент инсти-туту (Краснодар), сайгарлык-чы чорукту бүгү-делегей академиязы (Москва), бүгү-делегей хамаарышпас экологту-политологтуг уни-верситети (Москва), экон-миканың болгаш эрге-хой-дуу бүгү-делегей институ-ту (Москва), бүгү-делегей университети (Москва), Моск-ваның экономика болгаш эрге-хойдуу академиязы, Моск-ваның экономика, менедж-мент болгаш эрге-хойдуу ин-ституту, Москваның чаа юридиктиг институту, Моск-ваның хергелешчилер кооп-ерациязын университети Самарада, Иванованың муниципалдыг университети Санкт-Петербургда профилелдериниң гумани-тарлыг университети, Си-бириниң хергелешчилер кооп-ерациязынч коммерци-алдыг академиязы (Новоси-бирск), Ставропольдун уни-верситети, бизнес деткимче-эриниң Татар институту (Ка-зань), юридиктиг институту (Санкт-Петербург), МКУ-нун

чанында юридиктиг колледж (Москва).

Бо өөрдилге черлерин доосканың күрүениң дипломнарын тысыр. Мөөң-биле чергелештир мындыг чүүлдү нийээңгей мындыг чуула. Устуде адыгың күрүениң эвес кайы-бир дээди өөрдилге чериниң дэлу програм-мазын шийгээң алуң кижиле күрүне азы муниципалитет органның ажилың ажал-дан, шалың төлөврийн, аңа немелдерин ап болуп үн-дизин-магадылаларың. Ан-крепитация чок университет-тин азы институттун юридик-тиг факультетин дооскан соолда, хоуна күрүне хевир-нин эвес диплом алган-чар ол диплом-биле мили-ония, прокуратурага, судка, итаратка баз өскө-даа кү-рүне структураларыңа ажиллаар эрге чок. Ол ха-манчок юридиктиг айттыр-ларга төлөврийн ачы-дуза чедир чопшээр алырда бешин күрүне хевириниң дип-ломун негеттнер. Күрүне хевириниң эвес диплом-биле аштанурага өөренири баа-балдымас, Кол ылгалы ми-дыг-дыр.

— Аккредитация бол-гаш аккредитация чок өөрдилге черлерин доозукчу-ларың чүчү чүчү ылгытыр турарың? Кижиле бодара өөрдилге чери-биле өөрдил-ге чеге дөмей болу деп.

— Манап, кылгалымың «Дээди база дээди өөрдил-

АНАА-ЛА ЧАСТЫРЫР ЭВЕС

Бо чылдың январь 12-де Рос-ИТА-СИТА-ның агент-ствелиңиң каналдары-биле Россияның массалык информация чепсестерине тускай медээ парламенттин-ган. Ында тайылбырлап турары-биле алырга, Тыва Республиканың Президентин бодунуң тускай чар-лызы-биле тус черин парламентазын — Дээди Хурал-ды тараткан болуп турар.

Рос ИТА-СИТА агентствелиңиң ол медээ херек кырында шын эвес болуп турарын моон мунуңа аныктап турган. Ол дугайында чүгө Президент Администрациясы эвес, харып парламентазын уурдулгады диниктап турган. Президент Администрацияның парламента азы анаа хамаарыштыр хоумалдыг адыртерек. Чүгө дива чамдык кижилер боттарың хуули эрге-ажым дээр Тыва дуга-рында өскө девиаскөөрлерге меде медээлер таралдырды бешин чалдымай турар апар-ган. Ол материалды парла-тыңа бергени дээрле апа-ла чыгымың эвес дээрле билдир-гөө. Шаң ылдыг меде медээ-лер республиканың федерал-

ЧОГААЛЧЫНЫҢ ОРУК ДЕМДЕГЛЕЛДЕРИНДЕН

САЙЫТТЫҢ ОРАЛАКЧЫЗЫНЫҢ КӨРҮЖҮ

Т БИВА чурту уюмга тегуу амырдык мад, чор акылдык биле хандыгынын ч...

кол да чүве Тыванын ач-менин оңалган өтүрери. Нийтиник мал-маганын сапанын кызырлаганы билер болган сен. А бизни...

укаа жылга сайырат. Ол дээрге ардары аркан, амырлар холунду — диди. Ону барык малчын бургузуге чугаалап...

агыл эргеленип кол мал эмчири Алдылай Бокуштай бир катан эмизон, а нийгинине апна чугу-биле ом салын чадаана ла шыл...

Социалисттик идея сикшиккен чурттап эркен уевиште тыва чон көшкүн амырдыктан чардып, новтуг кыска веде кода хоораларын...

Ол-дур ийни, анык даргаларнын үзэй-бодалы. Ол бодалар сагыжымдан үймөвөт Улуг-Хемге база бир анык дарга келген...

«Улуг-Хая» совхозка чоруп турувуста, чамдык малчынар совхозтун эг-сөви, мал-маганын удемени дээр, кооперативтерге...

К ОЖУУНГА шитки херектер кылдым. Бизде чалырга черини амырдыкчыларын активини киришкен айылдыгы чоругтарга уду «Вихрь-2» деп аттыг амыр-хем...

Коррупцияга-ка каш чылдарда төлөөв хай будурулуштерин, үзүтүрүвүс, авол, кооперативтерин, колхоз-совхозтарын, хейу-биле дүжүн, ишти-диди, өчү-херектин хуужу чаа агымче кирди. Ам арванчыска...

— Кочуун көрбөс силер бе, дарга, биетти даргаларымыс бисти угкан, каган. Ам силерге шай бени хайдыларын бээр пактаар суум-да, ыт кагар малжым-даа чок. Воловоата бенин чок, даргаларда чок чүвө мыйнаа—даш-ле барам.

Биз дарга-биле ужуражып чугаалашкан ийни холуга аныктык чүвү-даа албаан-даз болза, сагыш-сөгик өөрүңкүдү артык каарын көргөш, эртемни, анык чуректэ кижилерни ованан, а мооң мурунда шунту чүвени билер боор, а кылкычан чүвени көзүлбөс даргаларга чорашканымыс амырдыктан сактып, Тыва Республиканын, Президентиники Чогаалчы сөөгү үдө анык күштерге сагыш салып өгөдөнниге чүгүдүгүзүн чордум.

Ийн хуну бо дарганы эдерип келгеш, «Улуг-Хем» солуунга бичекте материал бээр сорулгагы турган мен. Ол-ла, Каян бо шим-чиреп, угангыр, анык оралакчы сайгы чана бээрге, оок ийн хуну кылган амырдык чарактарымыс көстүп, чурттууну туруп бээрге, бодамас аргам чок болду.

Бо айтырыгы болар ора, ову шитти-лээр бисте анык-буру удурут-баштаар чөлдөрүмө анык кадрлар тытып, чыгыл турарыга идегелим улуг.

Сайыттың оралакчымы ийн хуну шиттиде: «Чүте айттарың, шанак-тергенер чогуу? Мал ченин, одаар ишти сөөрүдүңге, өскө-да харылаа амырдык чүве ому амырдыктын турар силер дээр, амырдыктын дарга, даргаларың-да арванчыска чык-ла турду. Ону динчаш, анык даргага чоргаларып, «чаа күш» деп сөстү бо-ла сактып чордум.

Сургакчылаашкынын ийги хунуүдө Улуг-Хом кожууну удурутчуларды мал, кижэ амырдык, шитки херектер кылдынын амырдыкчылары малчынарже үнүүшкү кылган. Бо ажылга Ч. Х. Херек илан-ла улуг согуурлар-биле кижик, шиткини, артарарын, хуу колданып мал-маганын база оларын амырдык-чурталарымыс байдла-биле тынышты. Ол чораш, бир согуурган айтырыгы мыйнап билди ан экини доп-доан ол-ла черинге-ле мактан, чөптөстөрүн кижилерин арынарныга-ла чугаалап чорду.

Көрүнер даан, Президентисти дескиндир-даа, ямырларда-ла, денартамент-комитеттерде-ла чаныс бо чыл дүңдүгүндө чөккө хуну дөң чалым амырдыкчылар ажилды берди. Ону көргөш чамдык улус ят чок «бо катан чаш солдар шуглү эгедели деп, боолуң-даа турар болду ийни. Мен бо зарымдык эрп үзөй-бодалан чарып, чаа орук-биле шын истери дидел тил эккээр аныктар Тыва чуртуга өч-не шын айтыры деп бодам мен. Рынок экономиямыс дүрген дүңдүгү тываар бисте көзүлбөс, чаштыгып чыткан курдаларымыс амырдыктың деп тогарай болдым мен. Орта бүүрүм бо оралакчы сайгыт-биле кады сургакчылааш улам быжыкты.

Чоокта чаа Тыва Республиканың долгалдыр хүрөөлөп наамгаларынын сайдынын оралакчымы Сергей Оксевич Ондарга ужуражып тынышкан, аныкан болар, амырдыктың код угланымшынын согуургаларыма ол:

«Солун, сеткүүге бизий бербей көрүнер. Ам суг, ийн айтырымы бооттарымыс холдас салбас бис» деп, чыгып кагдылар.

Маргыс Доврак деп хуу малчынын колдыгы дүшү үзөмдө чөткөн бис Мал чени бисте болуусту шайлады. Салган чени — соктаан арай дарганы чинге-тараа, сметана, банитак, аржы, сүтүг шай болган. Шайлап доозун одурувуста дарганыс: «Кай-рунер даан, анык, стол кырында салган чөм-пир шунту тыва чен, Бо-дур, боуду амаан аман тараа-быдан, малчыдан үнген чөм-пир бисти тоттурду. Кижэ Бүрүзү мындыг продуктуларын эзелери болу бериин дээр ажилдап турар улус-тур бис ийни. Бажың-балгында шитти база арыг-силег-дир. Буз кырында турга берген-дир силер. Хундүлээ-вилер дөң четтирдик—дөш, айтканын. Барган аал бургузуге ол чиген чөм-пир чугаалап, ому калдыг-даа артык күш үндүрбей малчын бургуз кылгып ан болурун тайылбырлап, анда немей богаа аймаал, аал бургузуге быжырып ан болур хлеб дугайында суртаал кылып чорду.

Ийн хуну бо дарганы эдерип келгеш, «Улуг-Хем» солуунга бичекте материал бээр сорулгагы турган мен. Ол-ла, Каян бо шим-чиреп, угангыр, анык оралакчы сайгы чана бээрге, оок ийн хуну кылган амырдык чарактарымыс көстүп, чурттууну туруп бээрге, бодамас аргам чок болду.

Чоокта чаа Тыва Республиканың долгалдыр хүрөөлөп наамгаларынын сайдынын оралакчымы Сергей Оксевич Ондарга ужуражып тынышкан, аныкан болар, амырдыктың код угланымшынын согуургаларыма ол:

«Солун, сеткүүге бизий бербей көрүнер. Ам суг, ийн айтырымы бооттарымыс холдас салбас бис» деп, чыгып кагдылар.

Маргыс Доврак деп хуу малчынын колдыгы дүшү үзөмдө чөткөн бис Мал чени бисте болуусту шайлады. Салган чени — соктаан арай дарганы чинге-тараа, сметана, банитак, аржы, сүтүг шай болган. Шайлап доозун одурувуста дарганыс: «Кай-рунер даан, анык, стол кырында салган чөм-пир шунту тыва чен, Бо-дур, боуду амаан аман тараа-быдан, малчыдан үнген чөм-пир бисти тоттурду. Кижэ Бүрүзү мындыг продуктуларын эзелери болу бериин дээр ажилдап турар улус-тур бис ийни. Бажың-балгында шитти база арыг-силег-дир. Буз кырында турга берген-дир силер. Хундүлээ-вилер дөң четтирдик—дөш, айтканын. Барган аал бургузуге ол чиген чөм-пир чугаалап, ому калдыг-даа артык күш үндүрбей малчын бургуз кылгып ан болурун тайылбырлап, анда немей богаа аймаал, аал бургузуге быжырып ан болур хлеб дугайында суртаал кылып чорду.

Ийн хуну бо дарганы эдерип келгеш, «Улуг-Хем» солуунга бичекте материал бээр сорулгагы турган мен. Ол-ла, Каян бо шим-чиреп, угангыр, анык оралакчы сайгы чана бээрге, оок ийн хуну кылган амырдык чарактарымыс көстүп, чурттууну туруп бээрге, бодамас аргам чок болду.

ТАЙЫЛЫРНЫ КЫЛГАН

Эркен срезда Тыва Республиканың Топ согулда комиссиянын хуралы Чаак бажыңдыга эркен. Анда согулда таламы-биле кожууну харылааш Кызыл, Ак-Доврак хоорайлары харылааш удурутчулары, чалырга даргалары, ТР-ий Чаа анык төлөөлери киришкен.

ТР-ийн Дээди Хуралынын Топ согулда комиссиянын хуралы Чаак бажыңдыга эркен. Анда согулда таламы-биле кожууну харылааш Кызыл, Ак-Доврак хоорайлары харылааш удурутчулары, чалырга даргалары, ТР-ий Чаа анык төлөөлери киришкен.

Бо болуп эртер согулдаар кончуг нарын болуур дээрин Топ согулда комиссиянын дарганын оралакчымы К. Д. Бүдүк-оол бо-дунуц саналыга айткан. Чүге дээрге, декабрь айда эртер турган согулдаар ам арель айда болуу-биле политиктиг болгаш материал-техниктиг хандыгыга таламы-биле улуг бергедешки-нерге таваржы. Мооң мурунунда санаашканыңар-биле алырга, тус чер чыгырларды болгаш Дээди Хуралдык база хоорайлар чыгырларын 5 млрд. (эрги рубль-биле) көрдүңүр турган бол-ла, ам 3,5 млрд. рубль кылды көрдүңүр.

Топ согулда комиссиянын дарганын оралакчымы К. Д. Бүдүк-оолду чугаалап турары-биле алырга, ам согулдаар кончуг нарын байдла эртер апар. Чүге дээр, бо хундере тус черлерин болгаш Дээди Хуралдык депутаттарынын кандидаттарынын кижэ саны дыкка күндөң болгаш согулдаар чыгыс чалыс угда эртерери...

Республиканың Мөңгүн-Тайга кожуунуну төлөөлөкчилер Хуралынын депутаттарынын согулдаарын эртеринге чаныс мандаттыг согулда округтарынын

СХЕМА ЗЫ

- 1. Согулда округуну ады болгаш дугаары. 2. Төвү. 3. Согулчуларын саны. 4. Согулда округуну кымытарын дугаарылашам.

Table with 2 columns: TOOLAЛЫГЫНЫҢ № 1, ХАЛАННЫ № 9. Rows list districts and their details like population, area, etc.

Сузугле

СУУР «ХАМЫ»

Ажык-чарыг үдө шажын-чүдүгө хостуг апарган. Хамнар-даа, ламалар-даа кедерге көвүдөн. Чүдүлгенин хостуу ажылап, канчан-даа турар кижилер бар бооруңу Шаанда башкылар белектээр өөрдиле черинге кады өөрдил чоранын, төрелим болур кижини хамнан турган черинге бир катан, дүш боон, таваржы бердим.

Узун, эргиле берген, ба чугаалааш, ыргып ужурулгү сандар тыва тоннуң, сар-чүве ол эвес ирди бе дээрин гарты будуп каан чон идик-тиг, индейлерни куш дүгүн-ден кылган бөрү шышак бөртүгү, аякко дашыкыр дүң-дүрүлү болду. 50 хар ажа бөртен наздык кижэ. Хам олу бралап кааптайн дидил, эгелөөрүнүн мурунунда медээкко алганды, чүү деп турары шугт бидиниме. Шимчээшкенин бир тусеки, сактырга африканынын тавычыл турары азы Мур-нуу Америка чурттарынын улустарынын «ламбала» дитавыны кууседенин кижэ сактыгына кирер. Оон чугаа-лашкын, адал турар остерин деп чүгө «аза», «шүлбүс» деп остер динчалыр чорду. Оскелерин хааштай-ла турар, та чүү деп турар чүве. Дүң-дүрүлүле турар, ачынын чүү дээр. Хамнал доозугар, та өгүн эзелен-аажок-ла бөрүн оон айттырдым. Ол хундуледи. Кандык аш-лаар кой, Орук ара чорун ола, аргагы чок дээр, шитти-тузуб бар. Элең динчалыр берген, хам мактангып, дык-ла хой чүдүлгенин чүдүлгөн каапты. Оон өгүн херээжен ээсин кийгээртен: «Аал ко-даньда оскерген келген бир-ле багай чүве бар-ды, ону ырадыр ужурулгү силер» — деп чалык үндү-дү. Элең болганда өгүнү ээзи келген, бир катан ка-даньга мураган аны келген, ол ам улуг хой апарганын...

САГЫЖЫМГА ЧЕТПЭЭН

Бай-Тайга кожуунун Тээли суурда Култура бажыңыга (50 чыл ою) Тыванын удушту. РСФСР-ий алдардыг артык Николай Олзей-оолдун база Тээлин уруларын музика школамыга (30 чыл ою) Тыванын комсомола пидиалынын лауреады Дамба Хуреш-оолдун аттарын тывыскашын улус-чон динчаш, номчаан боор. Ол байырдыг болушкунга хамаарыштыр болууну сагыш-бодалымы саарык-талдырп артык чүдүлгенин, үе эркен-даа болза, маваа айтп бижир бодалым.

Чоонук сагыш-чүрөөн өөрткен ол кекжэ Тээлиге ырак. Узактан аалчылар хойу-биле чыгып келген Оларын аразында Н. О. Олзей-оол-дун огу Сергей Николаевич Олзей-оол, төрөлдери Зинаа, да Кукугет, Мария Дом-бала, Сенден Иргит олар чыл сагыштынчынарын кылдып, улуг артистин адын мөң.

дежинип турарына өөрүп, бооттарынын өмүгээниден суй белектерин сунганнар. Дамба Хуреш-оолдун на-ды төрөзнери — улуг чга-дун огу Сергей Николаевич Олзей-оол, төрөлдери Зинаа, да Кукугет, Мария Дом-бала, Сенден Иргит олар чыл сагыштынчынарын кылдып, улуг артистин адын мөң.

азы билбөчөңнээр, кажар удурутчулар барын эскердим. Николай Олсейевич Бай-Тал чуртугү кижэ болгай. 50 байырдыга Бай-Тал суму чагыргазында, ында совхоз башпаар черинден кым-даа келбээр. Чалалганы алган киреле, олдарга изиг-даа, соок-даа эвес болганы ол ийнаан. Култура болгаш кино яамызынын сайгыш Ч. Ч. Д. Ондар Бай-Тайга күдөөзи кижэ. Ол киреле, чалаарга келбөөн. Хамык артистерин ол кекжэ Ак-Довракче чорудуп ында Култура ордузунга 20 млн. рубльга база берген. Бистинге байырдал эртемниң 40 шапта эгелөөн болгай, а Ак-Довракка 14.00 шапта, ында кээрге сайыттың бистинге кээтин болур аргазы турган шыкажыл.

Чоонук сагыш-чүрөөн өөрткен ол кекжэ Тээлиге ырак. Узактан аалчылар хойу-биле чыгып келген Оларын аразында Н. О. Олзей-оол-дун огу Сергей Николаевич Олзей-оол, төрөлдери Зинаа, да Кукугет, Мария Дом-бала, Сенден Иргит олар чыл сагыштынчынарын кылдып, улуг артистин адын мөң.

дежинип турарына өөрүп, бооттарынын өмүгээниден суй белектерин сунганнар. Дамба Хуреш-оолдун на-ды төрөзнери — улуг чга-дун огу Сергей Николаевич Олзей-оол, төрөлдери Зинаа, да Кукугет, Мария Дом-бала, Сенден Иргит олар чыл сагыштынчынарын кылдып, улуг артистин адын мөң.

дежинип турарына өөрүп, бооттарынын өмүгээниден суй белектерин сунганнар. Дамба Хуреш-оолдун на-ды төрөзнери — улуг чга-дун огу Сергей Николаевич Олзей-оол, төрөлдери Зинаа, да Кукугет, Мария Дом-бала, Сенден Иргит олар чыл сагыштынчынарын кылдып, улуг артистин адын мөң.

дежинип турарына өөрүп, бооттарынын өмүгээниден суй белектерин сунганнар. Дамба Хуреш-оолдун на-ды төрөзнери — улуг чга-дун огу Сергей Николаевич Олзей-оол, төрөлдери Зинаа, да Кукугет, Мария Дом-бала, Сенден Иргит олар чыл сагыштынчынарын кылдып, улуг артистин адын мөң.

Мергежил ТУРА ДУШПЕС. Базыр-оол Ооржактын мергежили — механизатор. Апаа баран болгандан бээр чээрби чыл үшөк ажал чорур. Ол колдуунда «Беларусь» маркалды тракторну башкарып келген. Бодунун амырдыгында шитки хуну алган мергежилиге сагыш-сеткилин ийн ханыннан бердинген, туошутп кижилерини бирээзин санаатары чорур. Ол «Кызыл-Тайга» совхозунда ажилдап, чурттап чорур.

«КАМАЗ» МАШИНАГА ЧЕДИР. Мөңгүн-Тайга кожуунун эңне байтагыш школазы — Мугур-Аксы ортамк школазы 60 харлаан байырдыгы эртерген. Ол эге чада школазы турда, оон 7 чыл. 8 чыл школазы турда база ортамк школазын апарганды доокан бүгү доозучулары кезип төрөөн школазын уду байырдыгы киришкен дыкка солуу болган. Ол хун Мугур-Аксы сууруну төөгүзүңге уттундурбас болушкун боор артык.

Далайга дамды дуза. Чүдүм-Суруч, мулукчу Салчак Бүрүшкөвич Молдуруч та дөш, кымыч чок дээр. Мугур-Аксы ортамк школазында 1338 өөреникч өөренип турар. ында 63 дээр, 40 чыктыр ортамк эртемниг башкылар ажилдап турар. Бо чылын бисти класс-де 120 уруг кирген. 1997—98 өөрдиле чымында 84 доозучу доозуп үнер.

Мөңгүн-Тайга кожуунун эңне байтагыш школазы — Мугур-Аксы ортамк школазы 60 харлаан байырдыгы эртерген. Ол эге чада школазы турда, оон 7 чыл. 8 чыл школазы турда база ортамк школазын апарганды доокан бүгү доозучулары кезип төрөөн школазын уду байырдыгы киришкен дыкка солуу болган. Ол хун Мугур-Аксы сууруну төөгүзүңге уттундурбас болушкун боор артык.

Карыма ТУЛУШ. Часкы күсүк хува ажилдарына механизатор кижини ишпейледи киржидилгенин дүжүттүн кангыг болуру көстүп келди. Хол салгынып, суларай бээр болза, оон элбек дүжүттү кылаан херээ чок. Дан, гөл амыл-херээ лүккө, Ооржак огу Базыр-оол оуду өрбөс, чылын чытып, карак кызыл, кызыл-кызыл бирээзи. Ындыг болган чангыс чөп чуртуугларына хундүгекдиг болгаш макталдыг-даа.

1937 чылдыг чазынында Каргы хемини учунда Дөңкөт-Одөк деп чөргө үш биче-жек бажыңарың чылгай школазы ажытынган. Оон чоогунга шунту ак оглер турган дээр чүвө. Школазын баштайгы бажыңы болгаш эргелчкенин Барың-Хем-Чинтин Хонделен чуртуг Дүдүл-оол Сарыгтарын улуг назлыгы кижилер ам-даа сакты чугаалажырлар. 1939 чылда ук школазы Мугур-Аксычкө көжүргөн. Апаа бүгү чон дузазын кадып, дем-шеити тууду улгатырган. А 1942—43 өөрдиле чымында 197 чыл школазы апарган. 1948 чылда чедир бүгү сургуулар адал-ишенип күсели-биле хандыгынын...

Николай Шарависевич Дон-жун. Эңне байтагыш доозучулары маңа улуг хундүгек-биле адаас арга чок. Ол дээрге Чондан Ондунчик Хертек, Насып Дорж, Салчак, Аралдин, Саал, Шыдыраа Саал, Усуп-Дорж, Иргит, Мыйзан Иргит болгаш өскө-лер-даа-ды. Бо кижилер Мөңгүн-Тайга кожуунун озу, көжүрүңге канчаар-да аажок улуг улуг-хунуң киригенер. Оон анык чыл-дала школа доосканнардан ТКУ-нун доцентин, педаго-гика эртемнерини кандидата Хеймер-оол Мымчынович Саал, Тыва Республиканын эртемнин алдарыг амырдыкчызы, төөгү эртемне-нин кандидат Иргит Ургул-чөкович Самбуу, ТР-ий аял-далыг малчынары Кан-оол Саевичин Боргаран, Мочак-оол Биче-оолон Дон-жак, ТР-ий алдарыг зоотех-ники Паракыс Салчакчы Чүдүм, ТР-ий алдарыг амырдыкчызы, композитор Базыр-оол Хомушкүевич...

Чүдүм-Суруч, мулукчу Салчак Бүрүшкөвич Молдуруч та дөш, кымыч чок дээр. Мугур-Аксы ортамк школазында 1338 өөреникч өөренип турар. ында 63 дээр, 40 чыктыр ортамк эртемниг башкылар ажилдап турар. Бо чылын бисти класс-де 120 уруг кирген. 1997—98 өөрдиле чымында 84 доозучу доозуп үнер.

